

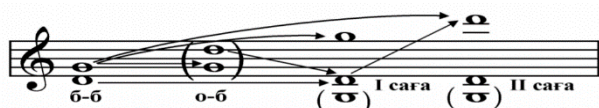
Батыс Қазақстанның домбыра күйлерінің "кристалдық" формасы

Жигибаева Роза Саматовна
Нұр-Сұлтан қ. №1 балалар музыка мектебінің
домбыра аспабының мұғалімі

Батыс Қазақстанның домбыра күйлерінің композициялық құрылымы олардың тембро-регистрлік бас-буынға, орта-буынға (бастауыш және орта буынға), сондай-ақ сағаға (шарықтау шегіне) бөлінуімен байланысты [1: 40-41]. Олардың негізгі тіректері табиғи-обертон қатарымен жанама байланысты анықтайды [2: 102-110].

Домбыраның ашық ішектерінің үні дыбыс-жоғары қатынас жүйесінде әр түрлі болады. Сонымен, төменгі тірегі D-g болатын Батыс Қазақстан домбыра күйлерінің композициялық сызбаларында G дыбысы (әуезді жол) көбінесе басқа (әсіресе жоғарғы) регистрлердің модальды тіректеріне үстемдік етеді және бағдарламалайды, яғни барлық вертикаль нақты естіледі.

№ 1 мысал. D-g тірегі бар күй сызбасын береміз

Төменгі регистрді қолдаудың өзгертілген нұсқасы бар-d-g (бас-буынды қараңыз), мұнда G Кварталы октавадан жоғары – d-g 1-ге ауыстырылады [3]. Қарапайым интервалдың құрамдас бөлікке айналуы жүреді. II саға – d - d2 негізгі тірегі-төменгі тонды екі октавалық қайталау - d (ашық жол) [4].

D-g негізгі тірегінің октавалық модификациялары (тасымалдаулары) бірінші модальды-композициялық схеманың негізін анықтайды (№1 мысалды қараңыз). Регистрлердің тірек үндері бір-бірімен байланысты және табиғи қатардың 2, 3, 4 тондарымен сәйкес келеді. Тіпті орта регистрді қолдау – g-d 1-ашық жолдардың негізгі тондарының айналымы ретінде қабылданады.

Төменгі тірек-кварта қос интервалдарға жататындықтан, оның құрамдас бөліктері кезек-кезек тірек ретінде әрекет ете алады. Сондықтан, жоғарғы регистрдің дыбысында (II саға аймағы) d 2 мен g 2 арасында өзгеріс болады. Кейбір жағдайларда d төменгі тірегі басым болады, ал басқаларында G. Уақытша жергілікті тіректі пайдалану c1-g1 күйді дамыту барысында "тональды" тепе-тендікті қалпына келтіреді [5]. Сонымен, бұл модальді-композициялық схемада айналымда берілген кварталдық интервалдың әртүрлі модификациялары – D-g, регистрлік берілістер, октавалық қайталанулар ұсынылған. Модальды тіректердің бірыңғай (жалпы) дыбыстық құрамына қарамастан, тоқсандық

аралықтың барлық өзгерістері дыбысқа жаңа реңктер әкеледі, тембро-регистрлік жаңарту. Ашық жолдардың негізгі тондарының тембрлік түсі және олардың регистрлік дубльдері өзгереді.

D-a-да бас-буын тірегі бар модальды-композициялық схемада негізгі тон d (Бурдон жолы) болады, өйткені басқа ашық жол қысылады. Дыбыс а-алмастырғыш g, D-A тірегінің жоғарғы дыбысы ретінде әрекет етеді. Модальды-композициялық, D-a тірегі бар схема алдыңғыға ұқсас, квинта D-a сонымен қатар барлығын анықтайды дәлірек айтқанда, басқа регистрлердің модальды тіректері (№2 мысалды қараңыз.).

№ 2 Мысал

Бас-буын – d-a тірегі октавалық дубль – d-a 1 проекциялайды I бөлімде саға. II саға тірегі, бірінші схемадағыдай, d негізгі тонынан және оның D-d 2 екі октавалық дублінен тұрады. Бұл модальды тіректер D-A квинтасынан алынған. I және II саға - табиғи серияға сәйкес төменгі тондардан 2, 3, 4 тондар. Орташа регистрдің модальды тіректері-A-d 1-a-e 1-b-f 1 (Сирек с 1-g 1) тек ішінара ашық реңктермен байланысты жолдар (мысалы, A-d 1, A-e 1 Квинт транспозициясы ретінде). Олардың пайда болуы жалпы дыбысқа белгілі бір контраст әкеледі. I саға-мен модальды-композициялық схемалар әсіресе органикалық, өйткені барлық регистрлердің тіректері төменгі – d-g/ d-g 1; d-a/ d-a 1-ді қайталайды. Кейінірек Құрманғазы (1823-1898) өзінің күйлерінде D-d 2 тірегін бекітіп, II саға атты жаңа бөлімді енгізеді. Демек, ашық жолдардың тондары тік қимада жоғары дыбыстық қатынастардың қалыптасуына белсенді қатысады. Олардың әрқайсысы өзінің тірек жүйесін және сәйкесінше "ладотональды" бояуды жобалайды. Дәл осы D және g домбыраның ашық ішектерінің негізгі үні күйдің екі композициялық үлгісін тудырады. Олардың біріншісі D-g (негізгі жол-g) модальды – композициялық схемаға сәйкес келеді, негізгі көңіл – күй басым, екіншісі – D-a (негізгі жол – d), кіші көңіл-күй басым [6]. Бұл ретте d-g ашық ішектерінің тіректері бар модальді-композициялық схема қазақ домбыра музыкасының бұдан бұрынғы қабаттарын бейнелейді. Төменгі тірек D-a (бір ашық жол – d) күйлері

кейінірек пайда болған шығар. Олар қазірдің өзінде мелодиялық жолдың негізгі тонын - g-ді А-ға ауыстырады, ол оның эквиваленті ретінде әрекет етеді. Модальды тіректер бір - бірімен байланысты екенін ескере отырып, олар ашық ішектердің бурдонынан шыққан, олардың пайда болуы көбінесе аспаптың музыкалық және акустикалық мүмкіндіктерімен алдын-ала анықталған. Құрманғазы күйдегі жетіспейтін буынды (жаңа "түйін") қосып, дыбыстық диапазонды кеңейтіп, домбыра музыкасының негізінде жатқан және оның дыбыстық жүйесінде көрінетін музыкалық акустикалық заңдылықтарды бұзбады. Тамаша музыкант бола тұра, ол күй - II дас-танның жаңа бөлімінің модальді тірегін ести білді. Бұл оның басты еңбегі.

Ашық ішекті бурдон домбырашыларға түрлі регистрлердің модальды тіректерін естуге мүмкіндігін береді. Шынында да, екеуі де бір-бірімен қашықтықта және тікелей резонанс жасайды, бір-бірімен үйлесімді.

Егер Сібір түріктерінің музыкасында "бөлінген" дыбыстың моделі кең түрде ұсынылса (табиғи қатардың алғашқы 14-16 обертоны) және еркін энергетикалық ағынға ұқсайтын болса, онда домбыра күйлерінде ол бүктеліп, делдалданады (табиғи қатардың алғашқы төрт "обертоны"), дыбысталатын "қатты денеге" айналады.

Физика заңдарына сәйкес энергияның әр түрлі формалары бар (процесс немесе қатты "дене" түрінде). Ол жоғалып кетпейді, бірақ өзгереді. Бұл жағдайда бөлінген дыбыстың "энергиясы" "зат энергиясына" айналады. Күйдің модальді-композициялық схемасы қатты дененің негізін құрайтын кристалды формамен ("тор") салыстырылатын оның ішкі жақтауын құрайды (1 және 2 мысалдарды қараңыз). Ол (тор) "кристаллдағы атомдар немесе иондардың" кеңістіктік-периодты орналасуы түрінде пайда болады. "Олардың орналасу нүктелері кристалдық тор торлары деп аталады" [7: 663].

Домбыра күйін орындау "кристалды денеге" ұқсас. Бір-бірімен байланысқан модальды тіректер кристалдық тордың "түйіндеріне" ұқсайды. Олар "кристалдың" негізгі қырларын құрайды. Шын мәнінде, "кристалды" форма кез-келген күйдің орындалуында пайда болады, тек оның ішкі толтырылуы әртүрлі болады. Екі композициялық модельге және одан да көп мөлшерге сәйкес

олардан алынған модальды-композициялық тізбектер "кристалды денелердің" бірдей санын құрайды. Төменгі және жоғарғы модальды тіректер ең тұрақты (өзгермейді). Орта регистрдің "түйіндері" қозғалмалы және күйлердің сипаты мен мазмұнына байланысты" кристалдың "жаңа" қырларының "пайда болуына ықпал етеді. Домбыра күйі кристалға ұқсас, басқа модальды тіректерді қосу арқылы күрделене түседі. Сонымен, тек бір (I) саға

қолдана отырып, D-g модальды тіректері бар күйлердің "кристалды" формасы келесідей болады (Мыс. 1). Осы үш қырлы призmanın негізін D-g (gg), I saga-d – g1 бас буынының модальды тіректері құрайды. Сонымен қатар, олардың арасындағы байланыс, соның ішінде unison "торабы" - g-g (басбуында) қосылған сызықтармен белгіленеді. "Кристалды" пішіннің "түйіндерін" құрайтын бұл тіректерді көпбұрыштың жалпақ беттерімен салыстыруға болады. Бұл жағдайда олар дұрыс пішінді Үшбұрыш құрайды. Бурдон немесе әуезді жолдарда пайда болатын модальды тіректер сәйкесінше оң немесе сол жағынан жазылады. Тондардың өзара байланысы-d-g-g 1 (I saga) немесе D-g (Бурдон жолында) – g 1 (алдыңғы қайталану сияқты), сонымен қатар g-g-g 1 – үш "Кристалл қырларын" құрайды. D-g-g-оның негізі. Егер сіз тақырыптың модальды қолдауын қоссаңыз-g-d 1, онда біз тағы бір "кристалды тор түйінін" және сәйкесінше жаңа қырларды аламыз: g-g-d 1. Жаңа D 1 дыбысы жоғарғы g 1 және төменгі g (басқа бет), сондай-ақ төменгі d және g (басқа бет), яғни ашық жолдардың негізгі тондарымен "резонанс" болады. Тақырыптың модальды тіректерінен пайда болған "Кристалл қырлары" басқа түстермен ерекшеленеді. Алдыңғыға үш жаңа дыбыстық "қырлар" қосылды, алтыбұрышты призма пайда болды.

Демек, домбыра күйі дауысты "дене" түрінде пайда болады, оның құрылымын әртүрлі реңктерде "ойнайтын" көп қырлы "кристалмен салыстыруға болады. Оған ұқсас, ол (күй) бір-бірімен тікелей және қашықтықта үйлесетін қандай да бір "қырлармен" бұрылады. Көпбұрышты "призманың" жақтауының тұрақтылығы, өзгермейтіндігі және оның жеке "қырларының" жаңаруы айқын. Қарастырылып отырған "многогранник" жатқызуға болады [9]. Домбыра күйлерінің "кристалдық" формасы олардың зенолық құрылымы бар Батыс қазақстандық үлгілеріне (кварталдық құрылымы) өте көрнекі. Республиканың басқа аймақтарының пьесалары ән әуеніне бағытталған және өзгеше, көбінесе опциональды-строфикалық форма. Тембро-регистрлік дамудың басым екенін ескере отырып, олардағы "кристалды" түзілімдердің контурлары да бар.

Қолданылған әдебиет тізімі:

1. Аманов Б. Домбыра күйлерінің композициялық терминологиясы // қазақ халқының аспаптық музыкасы. Алматы, 1985. 39-48б.
2. Аравин П. Қазақ күйлеріндегі шарықтау шегі // Аравин П. Дала шокжұлдыздары. Қазақ музыкасы туралы очерктер мен этюдтер. Алматы: Жалын, 1979. 101-112б.
3. Кеңес энциклопедиялық сөздігі. М.: Үкі. энциклопедия, 1979.
4. Назайкин Е. Экмелика. Ақпараттық-аналитикалық шолу. Зальцбург, 1997.